

УДК 821.111.09-7-93:159.937-053.5 (045)

Панько О. І.,
старший викладач,
Ужгородський національний університет,
o_panko@yahoo.com

**ГУМОР ТА ГРОТЕСК У ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ДІТЕЙ ЯК СКЛАДОВІ ОПИСУ
РЕЦЕПЦІЇ ЧИТАЧА-ДИТИНИ
(на матеріалі казок Р. Дала “Сім'я Дурків”
та “Чудодійні ліки Джорджа”)**

Анотація

У статті йдеться про особливості функціонування гумору та гротеску у творах для дітей. На прикладі двох творів Р. Дала продемонстровано сприйняття імпліцитного читача-дитини, частково подано аналіз тих складових, котрі формують його поетику сприйняття. Наголошено на специфіці змалювання середовища та героїв Р. Далом з урахуванням особливостей світосприйняття дитини.

Ключові слова: гумор, гротеск, імпліцитний читач-дитина, поетика сприйняття

Summary

The article interprets the function of humour and grotesque in children's literature. The implicit child-reader reception is developed and two works by R. Dahl are taken into account. The analysis of the poetics of reception components are also given. It is stressed upon Dahl's specific description of the background and the characters; the world view and world reception of the children are also taken into account.

Ключові слова: humour, grotesque, implicit child-reader, poetics of reception.

Постановка проблеми. Природу дитячого сприйняття визначає комплекс складових, у якому провідна роль належить поняттям гумору та гротеску. Сміх, який викликають тексти, сприяє усвідомленню сюжету, розумінню особливостей композиції і, на думку багатьох дослідників, приборкує відчуття недосконалості через відсутність цілісного розуміння прочитаного. Тому вважаємо актуальним дослідити функціонування гумору та гротеску у літературі для дітей, що дозволить продемонструвати прогнозовану рецепцію читача-дитини та пояснити емотивну природу тексту.

У працях зарубіжних учених, зокрема Х. Босмаян, Д. Віннікотт, К. Горні, М. Клайн, Ж. Лакан, А. Фрейд, А. Маслоу знаходимо докази дієвості гумористичного та вказівки на його тісний зв'язок із психічними особливостями читача-дитини. У цих дослідженнях наголошується, що гумор у текстах розвиває уяву, фантазію, сприяє розвитку критичного мислення. Українські науковці – Т. Качак, В. Кизилова, Н. Копистянська, Н. Марченко, Л. Овдійчук, Б. Салюк, Л. Скуратовська та ін. – аналізуючи у своїх працях поетику текстів для дітей, акцентують на понятті гумору, виокремлюючи комічність образів (Б. Салюк) та ситуацій (В. Кизилова, Л. Овдійчук), розглядають категорію гумористичного, пропонуючи

характеристику жанрів (Н. Копистянська, В. Кизилова), наголошують на важливості смішного у текстах як стимулювання до прочитання (Т. Качак) тощо. Відтак простежуємо суголосність думок науковців щодо значущості гумору в текстах для дітей, що не лише свідчить про популярність таких творів, а і вказує на їх впливовість, яка призводить до становлення читацької позиції, формує особистість.

Окреслена проблема визначає **мету** нашого дослідження: простежити функціонування гумору та гротеску у текстах для дітей як складових поетики сприйняття читача-дитини. **Об'єктом** для нашої розвідки ми обрали дві казки Р. Дала – “Сім'я Дурків” (1980) та “Чудодійні ліки Джорджа” (1981), які, на нашу думку, демонструють враховані автором особливості світосприйняття читача-дитини. Відповідно до обраних мети та об'єкту дослідження, ми поставили перед собою наступні **завдання**:

- визначити основні гумористичні та гротескні елементи у згаданих творах: “Сім'я Дурків” та “Чудодійні ліки Джорджа”;
- спрогнозувати трактування гумору та гротеску імпліцитним читачем-дитиною;
- охарактеризувати відмінність рецепції читача-дитини від дорослого читача.

Поняття гумору в англійській літературі для дітей має давню історію, тож, на нашу думку, варто розпочати з короткого огляду його генези. У цьому аспекті особливої уваги заслуговує праця Л. Скуратовської “Основні жанри дитячої літератури в історико-літературному процесі Англії XIX – поч. XX ст.”, де простежено модифікації комічного в англійській поезії 2-ої половини XIX ст. Дослідниця акцентує на явищі “абсурдного гумору нонсенсу” [2, 311] й відзначає, що *“нонсенс ... народився у сфері дитячої літератури і не тільки тому, що його класиками рухала відразу до дидактики та моралізації (Дартон), але і тому, що в дитині вони знайшли свідомість, яка не зіпсована конвенціональністю, і тому, спілкуються (автори) з ним як з другом, і як з читачем”* [2, 315]. Згідно з Л. Скуратовською, нонсенс є своєрідною логічною грою, у яку втягнуті діти-читачі. Неочікуваність ситуацій, персонажів, їхніх вчинків та рішень приваблює дітей емоційно, підсвідомо; вони здатні просто “чути” текст, тобто не аналізувати, а відчувати та трактувати його на рівні сприйняття гри.

На основі нонсенсу англійські письменники розвинули власний гумор, що став специфічною ознакою літератури Англії загалом. На наш погляд, Р. Дал є одним з яскравих послідовників традиції англійського гумору; також, критики (Х. Босмаян, П. Гант, З. Шевіт та ін.) вважають його майстром чорного гумору. Цікаво, що твори Р. Дала надзвичайно популярні серед дитячої аудиторії, проте не завжди отримують схвальну оцінку від дорослих, сформованих читачів. Так, Д. Різ [9] стверджує, що жарти у

творах письменника для дітей є доволі “непристойними”, а Х. Босмаян [4] зауважує, що демонстрація “насильства” у його казках не розрахована на читача-дитину. Однак реакція дітей доводить зворотне, а кількість листів до Р. Дала (зараз вже до музею), кількість перевидань його книг, переклад багатьма мовами (зокрема, в Україні перекладено 5 творів для дітей і одна книга для дорослих) свідчать про широке визнання його творчості, сприйняття і схвалення від дитячої аудиторії. На наш погляд, це також доводить, що казки Р. Дала слугують вдалим матеріалом для вивчення природи функціонування гумору у творах для дітей, що також дає змогу пояснити особливості сприйняття читача-дитини.

Однією з характерних ознак творчості Р. Дала є те, що комічними у його творах найчастіше виступають дорослі персонажі. Вони постають “недосконалыми”, обмеженими, смішними. Крім того, у дійсності дорослі (батьки, вчителі, сусіди тощо) часто критикують дітей, не беручи до уваги їхню незрілість. Автор усвідомлює, що читач-дитина нездатний сприйняти цей хаотичний світ так, як від неї вимагають дорослі. Відштовхуючись від такого стану речей, Р. Дал обирає “дієві” теми, які допоможуть читачу подолати страх чи невпевненість через каламбурне представлення дійсності, де якраз дітям не властиво помилятися. Змальовані “вади” персонажів демонструють не тільки те, що дорослі не такі вже й ідеальні, а й те, що вчинки дітей є загальноприйнятними і допустимими. Сміх, який викликають твори Р. Дала, виступає захисною реакцією організму, заспокоює читача через особливе представлення світу. Саме на фоні такого змалювання (через гротескне та гумористичне зображення подій та дорослих) читач-дитина вчиться аналізувати, формує критичне мислення, стає впевненішим щодо сприйняття світу, позбавляється відчуття дискомфорту через власну недосвідченість. Можливо, завдяки такій специфіці зображення Р. Дал часто називав свої твори інструкцією боротьби проти дорослих і стверджував, що в цій боротьбі він завжди на стороні дітей.

Слушною в цьому контексті є думка дослідниці “дитячого гумору” М. Вольфенштайн, яка відзначає: *“Діти шукають можливості посміятися з великого, потужного, владного, з того, що є привілеєм дорослих, яким вони заздять ... діти шукають полегшення через висміювання. Вони хапаються за нагоду показати, що дорослі не такі вже й досконалі”* [10, 45]. Науковець наголошує, що потреба в такому представленні дорослих та їх висміюванні пов'язана насамперед із нерівністю сил, вимогою дитини посміятися над тими, хто повчає. Очевидно, що Р. Дал враховував цю потребу. Тому, на наш погляд, подібне зображення в його текстах релевантне уподобанням читача-дитини, завдяки чому здатне формувати читацьку думку.

Дорослі, яких висміює Р. Дал у казках “Сім'я Дурків” (“*The Twits*”, 1980) та “Чудодійні ліки Джорджа” (“*George`s Marvelous Medicine*”,

1981), мають бридку зовнішність, становлять для дітей загрозу, яку потрібно попередити та знищити. Гротескне зображення героїв завдяки своїм виразності, контрастності та деталізованості сприяє усвідомленню текстів читачами-дітьми. До того ж, вчинки та ситуації, куди потрапляють герої, є фоновим доповненням для осмислення образу, розвивають читацьку уяву та фантазію.

У казці “Сім'я Дурків” розповідається про дивне подружжя, в якому як чоловік, так і дружина вирізняється бридкою зовнішністю. Р. Дал звертає увагу на деталі, чим утримує увагу читача, полонить його уяву. До прикладу, пан Дурко носив бороду і вуса, у яких завжди застрягали часточки їжі: *“Якщо придивитись (тримайте свої носики, пані та панове) <...>, то ви зможете побачити більші часточки їжі, які не зумів витерти пан Дурко, часточки, які вже там мабуть знаходяться місяцями, як, до прикладу, шматок пліснявого зеленого сиру чи старі пластівці або навіть хвостик законсервованої сардини”* [6, 5]. Така промовиста портретна характеристика спонукає читача формувати власне ставлення до героя.

Цікаво, що в тексті завуальовано поняття “ванної” теми. Науковець Пол Макгі [8] пояснював, що діти прагнуть читати про вмивання, туалет; їх цікавлять теми табу, які не є характерними для дитячих творів. Його твердження пов'язані як із дитячим ставленням до поняття чистоти та охайності, на чому акцентують дорослі, так і з поняттям пустощів. Справді, у розвагах Дурків простежуємо одночасне розкриття і дитячих “стандартів” чистоти, і витівок. Гротескним змалюванням поведінки Дурків, їхньої “охайності”, автор висміяв дорослих, а не дітей. Такий підхід втамовує дитячу ворожість щодо дорослої критики, заспокоює, скеровує до формування певних висновків, збуджує уяву читача, вчить мислити.

Не менш промовистим є змалювання пані Дурко: *“У неї було досить симпатичне личко, коли вона була молодою. Потворною вона стала з роками... Якщо у людини бридкі думки, це відображається у неї на обличчі..., але якщо в тебе добрі думки, вони сяятимуть на твоєму обличчі, наче промінчики сонця, і ти виглядатимеш чудово”* [6, 6–7]. Як бачимо, Р. Дал умів писати так, щоб читач виразно міг собі уявити образ, що ненав'язливо спонукає реципієнта замислитися над природою людини. Такі виразні деталі не лише привертають увагу, а й впливають на формування читацького світогляду.

Однак Д. Різ [9] вважає, що подібні змалювання можуть бути сприйняті дітьми буквально, і тому вони прийматимуть за істину такі твердження Р. Дала, як *“бородаті люди – брудні, і вони намагаються сховати свою зовнішність”* [9, 146], або *“всі бридкі люди – злі”* [9, 147]. Критик переконаний, що таким зображенням Р. Дал “змушує” дітей повірити у це і сприймати оточення відповідно.

На нашу думку, відгук Д. Різа репрезентує сприйняття дорослого реципієнта – правильне, проте індивідуальне. Реципієнт-дитина трактує текст як гру, приймає її правила, але вже здатен зрозуміти, що гра – це розвага (відповідно, як і книжка), тож йому вже властиво аналізувати, відрізнити дійсність від вигадки.

У “Сім’ї Дурків” промовисто зображено не лише зовнішність, а і вчинки дорослих. Стосунки подружжя часом нагадують дитячі суперечки, де кожен прагне вийти переможцем. Ці люди – новатори абсурдних учинків. Яюсь пані Дурко вкинула своє скляне око у кухоль пива чоловіку, і він мало його не проковтнув. Іншим разом вона почастивала його живими черв’яками, яких полила соусом для спагеті. Ці та інші витівки Дурків видаються читачу-дитині кумедними. Їхнязавзятість у глузуванні одне з одного розважає читача, бо відповідає дитячому намагання наполягти на своєму, здобути перемогу в грі.

На нашу думку, подібні елементи в тексті реципієнт-дитина сприймає як розвагу, проте він здатен не тільки насолоджуватися прочитанням, але усвідомити себе дорослішим через розуміння абсурдності поведінки героїв. Це, в свою чергу, дає змогу прогнозувати, що дитина зробить певні висновки і не повторюватиме подібного у власному житті.

Доволі символічним є й середовище проживання Дурків. Вони жили у будинку без вікон. З цього приводу автор коментує: *“Пан Дурко ніколи не припускав, що вікна існують не тільки для того, щоб через них зазирати всередину, але і для того, щоб виглядати”* [6, 37]. До того ж, вони жили на пустирі, а в їхньому саду росли тільки кропива, будяки та Велике Мертве Дерево. Це було дерево смерті, бо на нього Дурко ловив птахів, з яких потім робив пташиний пиріг. Образ Великого Мертвого Дерева має негативну конотацію, що відходить від традиційного трактування Дерева Життя. Взагалі у середовищі проживання Дурків *“порушені логічні зв’язки, просторові і часові параметри, причинно-наслідкові відношення тощо”* [1, 94], що є ознакою типового англійського гумору.

Отже, деталізоване контрастне змалювання є виразним: зовнішність, поведінка, вчинки, настрої, лексика персонажів, оточення – все це формує уявлення читача про абсурдність життя Дурків та скеровує його усвідомити не тільки негативний образ, а й середовище загалом. Згадані складові, на нашу думку, є тими компонентами, які виокремлює читач-дитина, а власна уява та фантазія дозволять йому ототожнити події тексту з життям і сформувані відповідні висновки щодо специфіки функціонування світу та свого місця в ньому.

Попри те, що майже кожен текст Р. Дала містить елементи гумору та гротеску, найбільш виразним твором у цьому плані є, на нашу думку, казка “Чудодійні ліки Джорджа” [5]. Якщо в “Сім’ї Дурків” є двоє дорослих,

проти яких потрібно діяти, то в поданому тексті роль бридкого дорослого виконує бабуся Джорджа. Це – комічний персонаж, але цей факт лише частково пояснює, чому твір гумористичний.

Багато смішного пов'язано з приготуванням ліків для бабусі. Як виявилось, Джордж мусив стежити за бабусею, коли батьків не було вдома. Це було надзвичайним випробовуванням для хлопчика, тому що від неї годі чекати доброго слова. Бабуся завжди прискіпується до Джорджа, критикує його, примушує їсти різних комах тощо. Її зображення, подібне до змалювання образу старої відьми, викликає у читача, з одного боку, страх, а з іншого – бажання протистояти їй. *“Це була сварлива егоїстична жінка. У неї були блідо-коричневі зуби і зморщений малий рот, як задня точка у собаки”* [5, 2]. Таку зовнішність доповнено поведінкою: *“Вона завжди була не в настрої, бурчала, скаржилася на те чи інше... Вона турбувалася лише про себе. Вона була жалюгідна стара буркотунка”* [5, 2]. Подібний опис виправдовує рішення Джорджа провчити “стару відьму”, помститися їй за дорікання та надмірну нав'язливість. Відтак природним для читацької рецепції є сподівання справедливого фіналу. Малий реципієнт, на думку М. Славової: *“потребує спрощений світ, розділений на “хороших” та “поганих”,... у якому повинна бути особлива чіткість ... точний розподіл на світле та темне”* [3, 41], де є щасливий кінець і де кожен отримує по заслугі. Цей фольклорний принцип у тексті Р. Дала збережено і донесено до читача через особливості гумору та гротеску.

Автор уже на початку огортає дії Джорджа інтригою та таємничістю. Р. Дал представляє поетапне змалювання способу приготування ліків для бабусі. Як справжній експериментатор, Джордж використав усе можливе – від засобів, що знаходилися у ванній кімнаті, до різних мастил, які були в батьковому гаражі. У цьому контексті приготування ліків перегукується з фольклорною темою приготування зілля. Красномовним є опис цього дійства: *“Це було неймовірно – стояти і помішувати цю дивовижну суміш і спостерігати як все куриться голубим димом, булькотить, покривається піною наче живе. Тієї миті він був готовий присягнутися, що бачив яскраві спалахи над вируючою піною”* [5, 33]. Такий принцип змалювання кореспондує таємничість та очікування, що щось повинно трапитися після прийняття певної дози ліків, а оскільки це для бабусі, то вона, припустимо, має зазнати певних перетворень після випитого зілля. Тут представлено горизонт очікування читача-дитини.

Крім того, Р. Дал, зберігаючи інтригу, на мить примушує хлопчика задуматися над правильністю своїх рішень, але постійне нагадування бабусі на зразок *“ти огидна мала личинка, лінивий неслухняний малий черв'як, набридливий малий хлопець, який швидко росте і т.д.”* [5, 36–37], що долинає з кімнати, розвіює його сумніви. Таке явище відоме в

літературознавстві як “suspense effect”, що розуміємо як інтригу, непередбачуваність, викликану тією чи іншою подією, що скеровує читача до подальшої зосередженості на читанні, “запускає” роботу уяви та фантазії. У згаданому епізоді простежуємо вплив ефекту таємничості, що спрямовує читача допізнання наступних подій. Гротескне зображення автором трансформації бабусі, після прийняття ліків, задовольняє очікування читача. Цією метаморфозою передано і перетворення хлопчика – обезброївши свого ворога, Джордж здобув віру у себе, у свої можливості, позбувся образи.

Помста – у цьому випадку через висміювання свого ворога – є психічною потребою читача. Так, З. Фрейд пояснював: *“Жарт дозволяє нам спекулювати чимось смішним, що є у нашого ворога, що ми не можемо робити відкрито та свідомо... Жарт уникає обмежень та дає задоволення, що було недоступним...”* [7, 102–103]. Відтак представлення негативних персонажів у кумедному становищі слугує, свого роду, заспокоєнням, веде до самоусвідомлення, можливості позбавитися комплексів, зазирнути у себе і, головне, повірити у власні можливості.

Р. Дал через образ малого Джорджа кореспондував ідею вічного протистояння дорослота дитини. Дитина часто відчуває надмірну опіку; постійні дорікання, повчання та критика сковують її свободу та волю. Таку “образу” на дорослих Р. Дал розтлумачив у своєму інтерв'ю: *“Я загалом пишу для дітей віком 7–9 років. У цьому віці... вони соціалізуються і допомагають їм у цьому дорослі, особливо їхні батьки та вчителі. Через це діти налаштовані – принаймні підсвідомо – сприймати дорослих як ворогів... З цієї причини дорослі персонажі в моїх книжках іноді дурнуваті та комічні”* [8, 95]. Трактують автора, на нашу думку, пояснює інтенцію письменника змальовувати персонажів таким чином, щоб це відповідало уяві та світосприйняттю читача-дитини. Ми припускаємо, що подібне комічне зображення формує читацьку компетенцію, і, найголовніше, дозволяє читачу через ототожнення з персонажами та подіями здобути новий досвід.

Отже, дослідивши твори Р. Дала “Сім'я Дурків” та “Чудодійні ліки Джорджа”, ми спробували пояснити функціонування гумору та гротеску у літературі для дітей, спрогнозувати рецепцію імпліцитного читача-дитини. Розглянутий нами матеріал демонструє, що проаналізовані константи (гумор та гротеск) у текстах слугують не тільки розважальними елементами, які читач-дитина трактує по-своєму, але і сприяють усвідомленню певних речей, як, наприклад, віра в себе, власні можливості, осмисленню таких понять, як світ, природа, стосунки між людьми тощо. Гротескне зображення допомагає втамувати дитячу агресію, слугує захисним механізмом у пізнанні світу та себе в ньому,

тому і існує потреба в таких казках, які надихають, заспокоюють та формують читацьку компетенцію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петренко О. Д. Ономастика дитячих творів Роалда Дала : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови" / О. Д. Петренко. – Одеса, 2006. – 244 с.
2. Скуратовская Л. И. Основные жанры детской литературы в историко-литературном процессе Англии XIX – начала XX века : дисс. ... д-ра філол. наук : 10.01.05 / Л. И. Скуратовская. – М. : РГБ, 2005. – 506 с.
3. Славова М. Волшебное зеркало детства. Статьи о детской литературе / Маргарита Славова. – К., 2002. – 92 с.
4. Bosmajian H. Charlie and the Chocolate Factory and other Excremental Visions // The Lion and the Unicorn, Volume 9. – Baltimore : published by John Hopkins Press, 1985. – P. 36-49.
5. Dahl R. George's Marvellous Medicine / R. Dahl. – Lnd. : Puffin Books, 2001. – 104 p.
6. Dahl R. The Twits / R. Dahl. – Lnd. : Puffin Books, б.п. – 95 p.
7. Freud S. Jokes and their relation to the unconscious / Sigmund Freud // The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud / trans. by James Strachey. – London : Hogarth, 1960. – 336 p.
8. Lucy R. West. Psychoanalytic Responses to Children's Literature / Lucy Rollin, Mark I. West. – Jefferson : McFarland and Company, 1999. – 178 p.
9. Rees D. Dahl's Chicken's: Roald Dahl / David Rees // Children's literature in Education. – 1988. – 19. – P. 143–155.
10. Wolfenstein M. Children's Humour: A Psychological Analysis / Martha Wolfenstein. – Bloomington : Indiana University Press, 1978. – 224 p.

Стаття надійшла до редакції 8 жовтня 2017 року